

प्रगति राईको थाङ्ग्रा उपन्यासमा छोरीलाई वंशाधिकार

डा. तुलसीप्रसाद शौतम

नेपाली विभाग, त्रिचन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, त्रिवि, नेपाल

Email : gautamtulsi1@gmail.com

सार

प्रस्तुत लेख 'प्रगति राईको थाङ्ग्रा उपन्यासमा छोरीलाई वंशाधिकार' अध्ययनमा केन्द्रित गरिएको छ । किराँत राई समुदायमा विवाह गरिसकेपछि छोरीलाई माइतीको चुलाबाट निष्कासन गरी बेहुलाको जिम्मा लगाउने जुन परम्परा छ, त्यसलाई वाग्दाता दिनु भनिन्छ । चुलाबाट निष्कासन र वाग्दाता दिइसकेपछि छोरीले माइती पक्षको सम्पत्ति र पारिवारिक हकअधिकारका साथै वंशाधिकारसमेत गुमाउँछन् । त्यसैले यस उपन्यासमा चुलाबाट निष्कासन गर्ने परम्पराको विरोध गर्दै छोरीलाई माइतीकै चुलामा बस्न पाउने वंशाधिकार हुनुपर्छ भन्ने नारीवादी विचार व्यक्त गरिएको छ । यस लेखमा उपन्यासमा अभिव्यक्त छोरीलाई वंशाधिकार हुनुपर्छ भन्ने विचारको विश्लेषण राई संस्कृतिमा प्रचलित तीन चुलाको दर्शन र वाग्दाता परम्पराका साक्ष्यमा परम्परा, विश्वास र सामाजिक व्यवस्था जस्ता सांस्कृतिक पक्षलाई आधार बनाई गरिएको छ । यसमा प्राथमिक सामग्रीका रूपमा 'थाङ्ग्रा' उपन्यास चयन गरिएको छ भने उदार नारीवाद र सांस्कृतिक अध्ययनसँग सम्बद्ध सैद्धान्तिक सामग्रीलाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा लिइएको छ । यस लेखका निम्ति सामग्रीको सङ्कलन पुस्तकालय कार्यबाट गरिएको छ । यसमा वाग्दाता परम्पराले छोरीलाई सम्पत्ति र वंशाधिकारबाट कसरी वञ्चित गरेको छ भन्ने कुरा नुमा, सोमा, सुशान्त र दीपक आदि पात्रका भनाइ र संवादमा अभिव्यक्त भएको हुँदा तिनीहरूकै भनाइलाई तथ्य बनाई विश्लेषण विधिद्वारा निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ । यस अध्ययनबाट सामाजिक न्यायका दृष्टिले नारी र पुरुष दुवै बराबर भएको हुँदा छोरीलाई पनि छोरासरह सम्पत्ति र वंशाधिकार हुनुपर्छ भन्ने नारीवादी विचार स्थापित भएको निष्कर्ष प्राप्त भएको छ ।

मुख्य शब्दावली : किराँत सौन्दर्य, तीन चुलो, पितृसत्ता, वाग्दाता, वंशाधिकार ।

विषयपरिचय

प्रगति राई साठीको दशकमा कविता विधाबाट देखा परेकी कवयित्री तथा उपन्यासकार हुन् । उनको पहिलो प्रकाशित कृति *बादी विज्ञप्ति* कवितासङ्ग्रह (२०६६) हो भने उनका *लेखककी स्वास्नी* (२०७०), *विसिएको मृत्यु* (२०७४) र *थाङ्ग्रा* (२०७९) गरी तीन उपन्यासहरू प्रकाशित छन् । प्रगति राई महिला, दलित, आदिवासी जनजाति आदि सीमान्तीकृत समुदायका आवाजलाई सशक्त रूपमा उठाउने कवयित्री तथा उपन्यासकार हुन् । उनको लेखनमा आदिवासी जनजाति, महिला, दलित जस्ता सीमान्तीकृत समुदायका अनुभूति, सांस्कृतिक सौन्दर्य र हक-अधिकारको आवाज उठाइएको पाइन्छ ।

थाङ्ग्रा उपन्यास उनको पछिल्लो कृति हो। यसमा छोरीलाई पनि छोरासरह वंशाधिकार दिनुपर्छ भन्ने आवाज उठाइएको छ। छोरीलाई पनि छोरासरह वंशाधिकार दिनुपर्छ भन्ने विचार नारीवादी हक-अधिकारका दृष्टिले नयाँ विचार हो। यो विचार उनले *बादी विज्ञप्ति* कवितासङ्ग्रहको प्रकाशनकालदेखि नै उठाउँदै आएका छन्। यो किराँत राई समुदायमा प्रचलित तीन चुला र वाग्दाता परम्पराको सांस्कृतिक दृष्टिकोण र सन्दर्भबाट उठाइएको नारीवादी विचार हो। यस विचारले छोरीले वंश र कुलपितृ धान्न सक्छन् भन्ने विचारलाई स्थापित गर्न खोजेको छ। त्यसैले यस विचारको जन्मदाता पनि प्रगति राई नै हुन्। यसमा छोरीले पनि छोरासरह वंश धान्न र कुलपितृ तार्न सक्छन् भन्ने कुरा सोमाका माध्यमबाट उठाइएको छ। *थाङ्ग्रा* उपन्यासमा चयनित सुशान्त दलित वर्गको उत्पीडित र सीमान्तीकृत पात्र हो भने नुमा किराँत राई समुदायकी प्रतिनिधि पात्र हो। सोमा र साया सुशान्त र नुमाका छोरीहरू हुन्। यी मुख्य चार पात्रहरूबाहेक यसमा देवी, रमेश, महेश, प्रदीप, दीपक जस्ता पात्रहरू रहेका छन्। यिनै पात्रको चरित्रवरिपरि उपन्यास घुमेको छ। यस उपन्यासमा प्रस्तावित वंशाधिकारको कुरा राई संस्कृतिमा प्रचलित वाग्दाता परम्पराको विरोधमा अभिव्यक्त नारीवादी अवधारणा हो। यस उपन्यासका बारेमा अन्य पक्षबाट केही अध्ययन भए तापनि नारीवादी दृष्टिकोणबाट भएको पाइँदैन। त्यसैले यो लेख *थाङ्ग्रा* उपन्यासमा छोरीलाई वंशाधिकार भन्ने विषयलाई मुख्य समस्या बनाई त्यसै समस्याको समाधानमा केन्द्रित गरिएको छ।

अध्ययनविधि

प्रस्तुत शोधकार्य 'प्रगति राईको थाङ्ग्रा उपन्यासमा छोरीलाई वंशाधिकार' शीर्षकमा केन्द्रित गरिएको छ। यसको शीर्षक चयन विषयको गाम्भीर्यता र पाठकीय अनुभवका आधारमा सोद्देश्य गरिएको हो। यसमा समस्याको समाधानका लागि उक्त उपन्यासलाई प्राथमिक सामग्रीका रूपमा लिइएको छ भने उदार नारीवाद र सांस्कृतिक अध्ययनका बारेमा लेखिएका पुस्तक तथा लेखहरूलाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा प्रयोग गरिएको छ। यस लेखका लागि सामग्रीहरूको सङ्कलन पुस्तकालय कार्यद्वारा सोद्देश्य नमुना छनोट विधिबाट गरिएको छ। यसमा सामग्रीको अर्थापनका लागि विश्लेषणात्मक विधि अवलम्बन गरिएको छ। यो अनुसन्धान गुणात्मक प्रकृतिको रहेको छ। यसमा छोरीलाई वंशाधिकारबारे अध्ययन गर्दा परम्परा, विश्वास र सामाजिक व्यवस्था जस्ता सांस्कृतिक पक्षलाई मूल आधार बनाई उदार नारीवादका दृष्टिकोणबाट गरिएको छ। यसमा प्रारम्भमा सैद्धान्तिक आधार दिई उपन्यासमा प्रस्तावित वंशाधिकारबारे तथ्यपरक विश्लेषण गरिएको हुँदा निगमनात्मक विधिको प्रयोग भएको छ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

नारी र पुरुष शारीरिक रूपमा भिन्न भए तापनि जैविक रूपमा समान छन्। तर सामाजिक र सांस्कृतिक संरचनामा भने नारीलाई आफ्ना हक-अधिकारबाट वञ्चित गरिएको पाइन्छ। त्यसैले आफ्ना अधिकार स्थापित गराउन नारीवादका विभिन्न धार विकसित भएका छन्। नारीवादका मुख्य धारहरूमा उदार नारीवाद, आमूल नारीवाद, मार्क्सवादी नारीवाद, समाजवादी नारीवाद, मनोविश्लेषणात्मक, उत्तरसंरचनावादी, उत्तरआधुनिकतावादी, कालावादी, समलैङ्गिक, उत्तरउपनिवेशवादी, उत्तरनारीवादी,

नारीवादी तेष्रो धार आदि पनि रहेका छन् (त्रिपाठी, सन् २०१२, पृ. ७४)। नारीवादी अध्ययनमा बेलायतको बर्मिङ्घम विश्वविद्यालयबाट विकसित सांस्कृतिक अध्ययन पद्धतिको प्रभाव परेको छ। नारीवादले महिलामाथि हुने शोषण, दमन, असमानता, विभेद आदिका विरुद्ध आवाज उठाउने काम गर्दछ। त्यसैले नारीवाद नारीका पक्षमा वकालत गर्ने अभियानका साथै वैचारिक दृष्टिकोण पनि हो। यसरी हेर्दा नारीवाद घरभित्र र घरबाहिर महिलाले सम्मान र समानता पाउनका लागि तथा आफ्नो जीवन र शरीरका बारेमा स्वयम् निर्णय गर्ने अधिकारका लागि गरिने सङ्घर्ष हो (पन्त, २०७८, पृ. १४)। नारीवादका विभिन्न धारमध्ये उदार नारीवाद परम्परागत नारीवादी सिद्धान्त हो। यस सिद्धान्तले समाजका हरेक क्षेत्रमा पुरुषसरह समान अधिकारको माग गर्दछ र पितृसत्ताले निर्माण गरेका सामाजिक नीति, धर्म, कानून, संस्कृति आदिका माध्यमबाट जुन लैङ्गिक विभेद गरिएको छ, त्यसविरुद्ध आवाज उठाउँछ। उदार नारीवादले पितृसत्तालाई विभेदको मूल कारण मान्दै सामाजिक संरचनामा सुधार चाहन्छ। यसले नारी र पुरुष समान हुनुपर्ने धारणा राख्दै व्यक्तिगत स्वतन्त्रतालाई महत्त्व दिन्छ। यिनीहरू क्रान्तिकारी परिवर्तनतर्फ नभई क्रमिक सुधारतर्फ अग्रसर हुन्छन्। यसरी उदार नारीवादले महिलाको व्यक्तिगत स्वतन्त्रताका साथै सामाजिक न्याय तथा लैङ्गिक समानताको वकालत गरेको पाइन्छ।

पितृसत्तात्मक सोचबाट निर्मित सामाजिक मूल्य-मान्यता, धर्म-संस्कृति र नियम-कानूनहरू पुरुषप्रधान रहेका छन् भने नारीलाई सामाजिक-आर्थिक अधिकारबाट वञ्चित गरिएको पाइन्छ। पितृसत्तात्मक संस्कृतिले महिलालाई आर्थिक, राजनीतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक अनेक कुराहरूका साथै वंशाधिकार र कुलपितृबाट समेत वञ्चित गरेको छ। यसरी हेर्दा समाजमा पुरुषका तुलनामा महिलालाई समान अधिकारबाट वञ्चित गर्ने प्रमुख कारक पितृसत्ता हो। नेपाली समाजमा छोरालाई वंश र अंशको हक दाबेदार बनाई कुलपितृ तार्ने पितृउद्धारक सन्तानका रूपमा महत्त्व दिएको पाइन्छ भने छोरीलाई अर्काको घर जाने जातका रूपमा हेरिएको छ। त्यसैले नारीवादी लेखिकाहरूले छोरीलाई समान अधिकार हुनुपर्छ भन्ने दृष्टिकोणबाट साहित्य सिर्जना गरेको पाइन्छ। छोरीलाई वंशाधिकार हुनुपर्छ भन्ने माग मूलतः सामाजिक र सांस्कृतिक पक्षसँग जोडिएको कुरा हो। मानव मनको बाह्य प्रवृत्तिमूलक प्रेरणाबाट जे जति कुराहरू विकास भएको हुन्छ, त्यसलाई संस्कृति भनिन्छ। संस्कृति व्यक्तिगत नभएर सामूहिक हुन्छ। साहित्यमा नारीका परिप्रेक्ष्यबाट अध्ययन गर्नका लागि सन् १९६० पछि नारीवादी समालोचकहरूले अन्तर्राष्ट्रिय नारी आन्दोलनकै अङ्गका रूपमा नारीवादी समालोचना विकसित गरेका छन् (सोवाल्टर, सन् १९८९, पृ. ३-७)। साहित्य समालोचनामा नारीवादको उठान बेट्टी फ्राइडनले गरेकी हुन् (त्रिपाठी, २०६७, पृ. ४६०)। उनले आफ्नो कृति फेमिनिन मिस्टिक (सन् १९६३) मा महिलाले पनि पुरुषसरह अधिकार पाउनुपर्छ भन्ने धारणा राखेकी छन् (बाउडेन र मुमेरी, सन् २००९, पृ. १६)। साहित्यिक कृतिमा वंशाधिकार जस्तो सांस्कृतिक पक्षको अध्ययन गर्दा नारीवादका विभिन्न धारबाट गर्न सकिने पनि यसमा उदार नारीवादलाई आधार बनाइएको छ। यसमा थाङ्ग्रा उपन्यासमा छोरीलाई वंशाधिकार हुनुपर्छ भन्ने माग के-कसरी उठाइएको छ भन्ने कुराको विश्लेषण गर्दा नुमा, सोमा, सुशान्त र दीपक पात्रका अभिव्यक्तिलाई तथ्य बनाई किराँत राई समुदायमा प्रचलित तीन चुलाको संस्कृति र वाग्दाता परम्पराका साक्ष्यमा परम्परा, विश्वास र सामाजिक व्यवस्था जस्ता सांस्कृतिक पक्षलाई आधार बनाई गरिएको छ।

विमर्श/विश्लेषण

थाङ्ग्रा उपन्यास जातीय छुवाछुतको विरोध, अन्तर्जातीय विवाहको समर्थन, लैङ्गिक विभेदको विरोध र छोरीलाई वंशाधिकार हुनुपर्छ भन्ने जस्ता सामाजिक न्यायका विषयमा वकालत गरी लेखिएको आख्यानत्मक कृति हो। यसमा प्रगति राईले किराँत राई समुदायमा प्रचलित वाग्दाता परम्पराको विरोध गरी छोरीलाई पनि छोरासरह वंशाधिकार दिनुपर्ने कुरा उठाएकी छन्। यसमा छोरीहरू पनि छोरासरह वंश धान्न र कुलपितृ तार्न सक्षम छन् भन्ने कुरा सोमाका माध्यमबाट उठाइएको छ। यसमा समतामूलक समाज निर्माणका लागि नारी र पुरुष दुवैलाई समान अधिकार हुनुपर्ने कुरा उठाई छोरीलाई वंशाधिकार र कुलपितृ पुज्ने समान हक हुनुपर्छ भन्ने प्रस्ताव राई संस्कृतिमा प्रचलित वाग्दाता परम्पराका परिप्रेक्ष्यमा गरिएको छ। त्यसैले यस लेखमा राई समुदायमा प्रचलित तीन चुलाको आस्था र विश्वास, वाग्दाता परम्परा जस्ता सांस्कृतिक प्रथालाई आधार बनाई उपन्यासमा अभिव्यक्त वंशाधिकारबारे तथ्यपरक विश्लेषण गरिएको छ।

राई संस्कृतिमा चुलोको आस्था र विश्वास

किराँत राईहरूका लागि तीन चुलो सांस्कृतिक अनुष्ठानको केन्द्र हो। चुलो किराँत राईहरूको मूल जरो पनि हो (चाम्लिङ, २०७५, पृ. १६)। चुलो दर्शनबाट नै किराँत राईहरूको जीवन निर्देशित हुन्छ। जन्मदेखि मृत्युसम्मका सबै संस्कारहरू चुलामै सम्पन्न गरिन्छन्। यस जातिमा खाना पकाउने र कुलपितृ पूजा गर्ने दुई खालका चुला प्रचलनमा छन्। पितृको पूजा गर्ने चुलाका तीन थुम्कालाई क्रमशः पितृ, मातृ र समाजको प्रतीकका रूपमा मानिन्छ। चुलाको उत्तर वा दायँतर्फको थुम्कोलाई पाखालुड भनिन्छ, जसलाई बाबुतर्फका नातागोताहरूको प्रतीक मानिन्छ। यसलाई सुप्तुलुड/साम्खा/दिवालुड आदि पनि भनिएको पाइन्छ। यसले पितृ अर्थात् पितापुर्खाका साथै सृष्टिकर्तालाई समेत बुझाउँछ। पश्चिम वा बायाँतर्फको थुम्कोलाई माखालुड भनिन्छ, जसलाई आमातर्फका नातागोताको प्रतीक मानिन्छ (राई, २०६६, पृ. ८०)। यसलाई छेकुलुड पनि भनिन्छ। यसले आमाका साथै धर्ती, प्रकृति, छोरीचेली र पाहुनालाई बुझाउँछ। पूर्वतर्फको थुम्कोलाई साम्मेलुड वा रुमिलुड भनिन्छ। यसले सन्तान, दाजुभाइ, नातागोता, समाज आदिलाई बुझाउँछ। अर्को थरि मतअनुसार चुलोको तीन थुम्काले क्रमशः पूर्वज, कटुम्ब र अन्नको प्रतिनिधित्व गर्छन् (राई र अन्य, सन् २०१०, पृ. १२)। सुप्तुलुड वा दिवालुड पितापुर्खा बस्ने पवित्र स्थान मानिन्छ, जसलाई प्रकृतिका रूपमा सेवा पूजा गरिन्छ, किनभने राई जातिको धार्मिक, सांस्कृतिक जीवनधारा पुर्खाले बसाएको थिति र परम्पराबाट निर्देशित हुन्छ। यस जातिले पुर्खालाई चुलामा सम्मान गरी उनीहरूद्वारा निर्मित संस्कृति श्रद्धापूर्वक अवलम्बन गर्छन्। किराँतीहरूको जीवनमा पुज्नाका लागि मूर्ति, स्थापत्य केही नहुने र तिनको बदलामा ढुङ्गा पुज्ने प्रचलन हुनाले तीन चुलोले त्यो पवित्र स्थान पाएको हो (राई र अन्य, सन् २०१०, पृ. १२)। यसरी चुलो किराँत राई समुदायको खाना बनाउने विशेष स्थान मात्र नभएर आस्था र विश्वासको पवित्र स्थान हो।

वाग्दाता परम्परा र विश्वास

किराँत राई समुदायमा विवाह गर्दा केटा पक्ष र केटी पक्ष दुवैले आआफ्नो सुप्तुलुड अर्थात् चुलो पूजा गर्दै पितृहरूको आशीर्वाद लिनुपर्छ। विवाह गरिसकेपछि छोरीलाई माइतीको चुलाबाट निकाल्ने र बेहुलाको

घरको चुलामा भित्र्याउने परम्परा छ। हिन्दू परम्परामा छोरीलाई कन्यादान दिइन्छ, भने राई समुदायमा चुलाबाट निष्कासन गरिन्छ। विवाहपछि अर्कै घरमा जाने हुँदा छोरी चेलीलाई माइती खालका पितृले स्वीकार गर्न मान्दैनन् भन्ने मान्यता छ। माइती घरको सुप्तुलुडबाट ननिकाली विहे भएर जान लागेको घरको चुलामा प्रवेश गराउन नमिल्ने मान्यता भएकाले माइतीको सुप्तुलुड अर्थात् चुलाबाट छोरीचेलीलाई अनिवार्य रूपमा निकालिन्छ। केटाले केटीलाई सिँदुर पोते लगाएर घर भित्र्याए पनि माइतीको चुलाबाट निष्कासन नगरुन्जेल विवाह विधि पूरा भएको मानिँदैन। माइती घरको चुलाबाट निष्कासन गरी बेहुलाको घरको चुलामा भित्र्याएपछि मात्र मुन्धुमका दृष्टिले विवाह पूर्ण भएको मानिन्छ। यसबाट आफ्नो माइतीको कुलपितृ समाप्त भई कुटुम्बको कुलपितृ प्राप्त गर्ने मान्यता रहेको छ। कुटुम्बको चुलामा दुलहीलाई प्रवेश गराउनु भनेको आजदेखि अर्काकी छोरीचेली हामी बुहारी भइन् र यस घरको अधिकार प्राप्त गरिन् भन्ने हो। त्यसपछि जीवित हुन्जेल यही चुलोमा पुजिने कुलपितृहरूको आशीर्वादले रक्षा गर्दछ, र मरेपछि पनि तिनै कुलपितृले उद्धार गर्छन् भन्ने विश्वास रहेको छ। किराँत राई समुदायमा छोरीको विवाह गरिसकेपछि माइतीको चुलाबाट निकाल्ने र कुटुम्बलाई जिम्मा दिने जुन परम्परा छ, त्यसलाई वाग्दाता दिनु भनिन्छ। छोरीलाई सधैंका लागि पूर्ण रूपमा ज्वाइँको हातमा सुम्पने प्रक्रिया वाग्दाता हो (चाम्लिङ, २०७१, पृ. ७०)। वाग्दाता दिइसकेपछि छोरीचेलीहरू माइतीको खलकबाट निष्कासित हुन्छन् र वंशाधिकारबाट पनि वञ्चित हुन्छन्। किराँत राई समाज मातृसत्तात्मक रहेको छ भन्ने मानिन्छ, तर वंशाधिकारका दृष्टिले यो समाज पनि पितृसत्तात्मक नै रहेको पाइन्छ। पुरुषवादी सत्ता र सोचको सिकार किराँती महिलाहरू पनि भएका छन् (राई र अन्य, पृ. १८)। त्यसैले यस उपन्यासमा छोरीले पनि वंशाधिकार पाउनुपर्छ भन्ने कुरा स्थापित गर्न खोजिएको छ।

थाङ्ग्रा उपन्यासमा छोरीलाई वंशाधिकार

थाङ्ग्रा उपन्यासमा नुमा, सोमा, सुशान्त, दीपक र आपा (नुमाको बुवा) आदि पात्रका माध्यमबाट किराँत राई समुदायमा प्रचलित छोरीलाई चुलाबाट निष्कासन गर्ने र ज्वाइँलाई जिम्मा दिने वाग्दाता परम्पराको विरोध गर्दै छोरीलाई पनि वंशाधिकार हुनुपर्छ भन्ने नारीवादी विचार प्रस्तुत गरिएको छ। लन्डनमा भएकी आमालाई नुमाले कान्छी छोरी सोमाको विवाहको निम्तो दिँदा आमाछोरीका बिचमा भएको संवाद हेरौं :

आमा : “ए साँची, पहिले तिम्रीलाई चुलाबाटो निकाल्नुपर्छ। वाग्दाता देको छैन। आमा नै माइतीको चुलामा भएपछि कसरी छोरीको बिहा हुन्छ त ? म आइछु र चुलाबाटो निकाल्दिन्छु।”

नुमा : “म ननिस्कने आमा। चुलामै बस्ने।”

आमा : “पुई... के भन्छौँको हना ? हाम्रो सेखापछि कसले दिन्छ वाग्दाता ? मरेपछि यता न उताको हुन्छौँ। लोगनेको घरमा बस्नुपर्छ। मेरो जिउ छँदै वाग्दाता दिइहाल्छु। यो छोरीको लागि बाउआमाको कर्तव्य पनि हो।”

नुमा : “कर्तव्य नै सम्भन्नुहुन्छ भने मलाई अंश दिनुहोस्, चुला दिनुहोस्। तर म जन्मेकै चुलामा बस्न चाहन्छु भन्नु मेरो अधिकार हो।”

आमा : “धेरै जान्ने नहू । संस्कार, संस्कर्तिको पालना गर्नुपर्छ सबैले । बिहा गरेर गइसकेपछि माइतीको चुलामा बसिरहनु हुँदैन । आबो तिमि अर्काको भइसकेको मान्छे ।”

नुमा : “मलाई एक गरो बारी अंश दिनु, म त्यही बारीमा घर बनाएर मेरो चुला राख्छु ।”

आमा : “हना, दिनु मिल्ने के चाहिँ दिएको छैन तिमिलाई ? धेरै नचाहिने कुरा नगर । आजसम्म छोरीले चुला राखेर कहीं घर बनाएको छ, कसैले ?”

नुमा : “आबो, मबाट सुरु गर्छु” नुमाले जिद्दी छाडिन । (पृ. २३०-२३१) ।

प्रस्तुत संवाद हेर्दा नुमाका बुवाले छोरीको प्रस्तावलाई समर्थन गरेका छन् । नुमाकी आमा आफ्नो संस्कार, संस्कृति मान्नुपर्छ भन्ने पक्षमा उभिएकी छन् भने बुवा उदार देखिएका छन् । यस सन्दर्भमा नुमाका बुवाको भनाइ नै हेरौं : “ए राखोस् ना त है, केके राख्छको राखोस्” (पृ. २३१) ।

यसरी छोरी नुमाले व्यक्त गरेको विचारको समर्थन गरी छोरीलाई वंशाधिकार दिने कुरामा बुवाले सहमति जनाएका छन् । बुवाको समर्थन पाएपछि नुमाले आमासँग तर्क गर्दै आफ्ना नारीवादी विचार यसरी राखेकी छे :

नुमा : “मेरो श्रीमान्को चुलै छैन, म कहाँ बस्ने ? उसले अर्को बिहा गरेर मलाई घर निकाला गयो भने म कहाँ जाने ? बाउआमाले नै निकाली फालेको छोरीलाई अर्काले बास दिन्छ भन्ने के ग्यारेन्टी छ ?” (पृ. २३१) ।

यस उपन्यासमा सुशान्त दलित वर्गको पात्र हो भने नुमा किराँत राई समुदायकी छोरी हो । चुलो पुज्ने संस्कृति नुमाको माइतीमा भए पनि सुशान्तको घरमा छैन । नुमा, आमा र बुवाको यस संवादबाट के देखिन्छ भने किराँत राई संस्कृतिमा छोरीलाई आफ्नो कुलपितृबाट निष्कासन गर्ने जुन चलन छ त्यसले छोरीलाई प्राथमिकता दिई छोरीचेलीलाई अर्काको घर जाने जात मानेको देखिन्छ । यस चलनले छोरीलाई अंश र वंश दुवै अधिकारबाट वञ्चित गर्नुका साथै कुलपितृबाट समेत अलग गरेको छ । यस विषयमा प्रस्तुत उपन्यासमा नुमाको प्रस्तावलाई कार्यरूप दिने काम छोरी सोमाले गरेकी छे । सोमा छोरीले छोरासरह नै वंश धान्न सक्छन् र छोरीमा पनि माइती पक्षको रगत हुन्छ भन्दै पितृसत्ताको विरोध गर्छे । ऊ कुनै केटासँग विवाह गरेर त्यसबाट जन्मेका छोराछोरीलाई माइतीकै थर दिन सकिने विचार राख्छे । यस सन्दर्भमा सोमा र सुशान्तको संवाद हेरौं :

सोमा : “ड्याडी म तपाईंको वंश धान्न चाहन्छु ।”

सुशान्त : “कसरी ?”

सोमा : “अब म केटा खोजेर कोटम्यारिज गर्छु । दुई वा चार छोराछोरी जन्माउँछु । दुई जनाको थर सुनाम बनाउँछु । अरू दुई जनालाई त्यसको बाउले जेसुकै बनाओस् । हजुरबालाई वंश चाहिएको होइन त ?”

सुशान्त : “यस्तो गर्न मिल्छ र ?”

सोमा : “म मिलाउँछु ड्याड । तपाईं डराउनु स्वाभाविक हो । किनकि बिल गेट्सले पनि भनेका छन्, मानिसहरू हर परिवर्तनसँग डराउँछन् ।”

सुशान्त : “हो ? लु गर् । तेरो लागि केके गर्नुपर्छ म छु” (पृ. १४१) ।

सोमा र सुशान्तको प्रस्तुत संवादले छोरीले पनि वंश धान्न सक्छन् भन्ने कुरा प्रस्टसँग देखाएको छ । यस विचारलाई कार्यरूप दिन सोमाले दीपकसँग कोटम्यारिज गर्छे । दीपकले सोमाको विचारसँग सहमत हुँदै पूर्ण साथ दिएको छ । यस विषयमा सोमा र दीपकका बिचको संवाद पनि हेरौं :

सोमा : “छोरीबाट पनि वंश निरन्तर गर्न सकिन्छ भन्ने म उदाहरण बन्न चाहन्छु । छोरीलाई घरबाट रुवाउँदै निकालिने घिनलाग्दो संस्कारको अन्त्य गरेर अदालतमा केटाकेटीको मञ्जुरनामा हस्ताक्षरसहितको विवाह गरेर देखाउन चाहन्छु । छोरी अर्काको घर टाल्ने जात भन्ने चलनको अन्त्य गर्न, जन्मघर र कर्मघर दुवैको उत्तराधिकारी हुने संस्कार बसाउन चाहन्छु । छोरी जन्मिई भनेर रुने आँखामा, छोरी जन्मिएली भनेर डराउने मनमा, छोरी मात्र छन् भनेर हेपिनुपर्ने घरमा विजयको उज्यालो ल्याउन चाहन्छु ।”

दीपक : “विचार राम्रै लाग्यो । यही विषयमा फिल्मको स्क्रिप्ट पो तयार गरौं क्यारे ।”

सोमा : “मिलेर काम गरौं न ।”

दीपक : “संस्कारविरुद्धको लडाइँ कडै रहेछ ।”

सोमा : “मलाई केटा खोजिदिने हो ?”

दीपक : “मलाई नै लगेर काम चलाउन मिल्दैन होला त ?”

सोमा : “हो र ?” (पृ. २२१-२२३) ।

यस संवादपछि दीपक सोमासँग विवाह गर्न राजी हुन्छ र उनीहरूले कोटम्यारिज गर्छन् । उनीहरूका दुई सन्तान पनि जन्मिन्छन् । यसमा दीपकले सोमालाई साथ दिएको छ भने नुमा र सुशान्तले समर्थन गरेका छन् ।

सामाजिक व्यवस्था र विश्वास

प्रत्येक समाजको सामाजिक परम्परामा केही यस्ता व्यवस्था र विश्वासहरू हुन्छन् जुन विश्वासहरू संस्कृतिका रूपमा विकसित हुन्छन् । प्रत्येक संस्कृतिमा कुनै न कुनै प्रकारका विश्वास र अन्धविश्वास पाइन्छन् । किराँत राई सुमदायमा प्रचलित वाग्दाता परम्परा हेर्दा छोरीले वंश धान्न र कुलपितृ तार्न सक्दैनन् भन्ने रूढ विश्वासका कारण छोरीलाई अर्काको घर जाने जातका रूपमा हेरिएको पाइन्छ । यस कुराले छोरीलाई सम्पत्ति र वंशाधिकारबाट वञ्चित गरेको छ । यो आफैँमा राम्रो हो वा नराम्रो भन्ने मूल्याङ्कन गरिँदैन । वास्तवमा समाजले त्यस्तो नियमलाई मूल्य मान्छ जसलाई त्यो समाज टुट्न दिन चाहँदैन । उदाहरणका लागि नेपाली समाज एउटै गोत्रका बिचमा विवाह गर्न मञ्जुरी दिँदैन । जसले सामाजिक मानदण्डको उल्लङ्घन गर्छ त्यसलाई दण्ड दिइन्छ । जसले मानदण्डको पालना गर्दछ, उसलाई

पुरस्कृत गरिन्छ। वाग्दाता परम्पराले के देखाएको छ भने राई समाजमा अन्य जातमा विवाह गर्न वर्जित छ। किनभने अन्य जातमा चुलो परम्परा नै हुँदैन। हिन्दू परम्परामा कन्यादान गरी ज्वाइँका हातमा छोरी सुम्पने परम्परा छ भने राई समुदायको वाग्दाता परम्परामा पनि ज्वाइँकै हातमा छोरी सुम्पने परम्परा छ। यही परम्पराले छोरीहरू वंशाधिकारबाट वञ्चित छन्। यस उपन्यासमा वंशाधिकारबाट वञ्चित गरिने त्यही परम्पराको विरोध गरिएको हो।

सामाजिक व्यवस्था संस्कृतिको एक प्रमुख तत्त्व हो। हरेक संस्कृतिमा यस्ता धेरै कुरा देख्न पाइन्छ, जसको आधार कुनै ग्रन्थ हुँदैन, बरु मौखिक कुरा हुन्छ। वाग्दाता परम्परा सामाजिक व्यवस्थाका रूपमा मानिँदै आएको छ। छोरीलाई चुलोबाट निष्कासन गर्ने र कुटुम्बलाई जिम्मा दिने यस परम्पराले राई समाजलाई एक सुसंस्कृत समुदायका रूपमा चिनाउँछ। विवाह गर्नु पर्दा रीतबमोजिम सभ्य र भव्य तरिकाले गर्नुपर्छ भन्ने सामाजिक व्यवस्था गरेको देखिन्छ। माइतीको चुलोबाट निष्कासन गरिए पनि बेहुलाको चुलोमा चढाउनु त्यस घरको अधिकारका साथै कुलपितृको अधिकारसमेत प्राप्त गर्नु हो। तर त्यसै परम्पराले छोरीलाई अर्काको नासोका रूपमा ठानेको छ। नुमा किराँत राई समुदायकी छोरी हो भने सुशान्त दलित समुदायको छोरो हो। छोरीप्रति सुशान्तका बुवा वीरबहादुरको धारणा पनि पितृसत्तात्मक नै रहेको छ भन्ने कुरा हजुरबा र नातिनी (सोमा) का वार्तालापबाट प्रस्ट हुन्छ, जस्तै-

हजुरबा : “फरक किन छैन ? यी भनेका अर्काका हुन्। हाम्रो त माया मोह मात्रै। यिनलाई लक्ष्मी मानेर राख्नुपर्छ, जतिन्जेल हामीसँग बस्छन्। अब छ्छाउ नसरी कन्यादान गरेर धर्म कमाउनुपर्ने जात हुन्। गोडा ढोगाउने ? छोरोसरह भन्ने ?”

सोमा : “छोरीले गर्न नसक्ने काम के छ, त्यस्तो ? हजुरबा। मलाई अढाउनुहोस्।

हजुरबा : “तिमी छोरो भएको भए यतिबेला वंशका नातिनातिनाले मेरो घर हराभरा हुने थियो। तिमिहरू छोरी भएकै कारण यो घर रित्तो छ। मेरो श्रीसम्पत्तिमाथि शत्रुले गिद्धे आँखा लगाएका छन्। मेरो मृत्यु पर्खिरहेछन्।”

सोमा : “हजुरबा ! म यही कुरा प्रमाणित गर्न चाहन्छु कि, छोरीले पनि आफ्ना पितापुर्खाका लागि वंश बनाउन सक्छे, घरको रक्षा गर्न सक्छे।”

हजुरबा : “घरभरि मान्छे थुप्रिएर मात्रै भो ? रगतको साइनो चाहिएन ?”

सोमा : “छोरीका शरीरमा के बग्छ त हजुरबा, रगतको सडामा ? के रगत नभएकी स्त्रीबाट जन्मिएको मान्नुहुन्छ आफूलाई ?”

हजुरबा : “पर लैजा, यो तेरो पिसाच। अनेकवली बोल्न सिका रछ।” ...

सोमा : “हजुरबा छोरीलाई एक अवसर त दिनुहोस्। काम गर्ने अवसर नदिई कसरी थाहा हुन्छ, छोरीको क्षमता ?” ... “मलाई छोरो हुने अवसर चाहियो,।”

हजुरबा : “लु अवसर भो तँलाई। कसरी छोरो हुन्छेस्, देखा।”

सोमा : “म यही हप्ता अदालती विवाह गर्दै छु । मेरो कोखबाट जन्मेको पहिलो सन्तानले तपाईंको वंशको अभिभारा लिने छ । तपाईंको आशीर्वाद चाहियो ।”

हजुरबा : “हा हा हा... अर्काको सन्तान वंश मान्नु भनेको सम्पत्ति आगोमा सल्काउनुसरह हो । मैले अरूलाई नै वंश मान्नुपर्ने हो भने किन तेरो बच्चा कुरिरहने ? यी साइँलोका छोराहरू मेरो सम्पत्ति खान मुख बाएर बसेका छन् । तेरो सन्तान र यिनमा केही फरक छ ? केही छ ?”

सोमा : “हो, मान्दा सबै आफ्ना र नमान्दा सबै विरानो अवश्य हुन्छ तर प्रदीप अड्कल र ममा फरक त अवश्य छ नि । हजुरकै शब्द लिने हो भने ममा हजुरको रगत बगेको छ नि ।”

हजुरबा : “अँ, त्यो त हो ।”

सोमा : “उसो भए मलाई आशीर्वाद चाहियो । भोली काठमाडौँ जानुपर्छ ।

हजुरबा : “तँलाई आशीर्वादैं छ तर छोरो मान्छे हुन्छ भनेर फुर्ती चाहिँ नला मसँ ।”

सोमा : “ए हजुरबा ! मलाई नाति सम्झनुहोस् । परीक्षा लिनुहोस् । म केमा फेल हुँदिरहिँछु, जान्न मन छ ।”

हजुरबा : “गफ खिप्न त बहुतै जान्या रछौँ बाबुछोरीले नै ।”

सोमा : “हजुरबा ! काठमाडौँ जानुपर्छ है । म अचम्मको विवाह खुवाउँछु हजुरलाई ।”

(पृ. २८६-२९०) ।

यस वार्तालाप हेर्दा सोमाका हजुरबाको सोचाइ पुरातन र पितृसत्तात्मक नै रहेको देखिन्छ । उपन्यासको अन्त्यमा सोमा र दीपकको विवाह भएको देखाइएको छ । कोटम्यारिज गर्दै गर्दा प्रमोद हितैषीले सोमा र दीपकलाई सोध्छ, “के कागजमा लेखिए जस्तै सम्भौता पूरा गर्न सक्नुहुन्छ त ?” यसको जवाफ दीपकले यसप्रकार दिएको छ :

दीपक : “हो, म प्रयास गर्ने छु । सोमाजी जस्तै हाम्रो समाजमा अनेकौँ छोरीहरूले मान्छे हुनुको मान्यता पाउन सङ्घर्ष गरिरहेछन् । समाजको अवहेलना खेपिरहेका छन् । अर्काको घर जाने जात भनेर अवहेलना भोगिरहेका छन् । बाह्र जना नै छोरी भए पनि त्यो घरका लागि कोही हुँदैनन् । उखानै छ नि, तोरीको कमाइ र छोरीको जहान नगने हुन्छ भनेर । अब त्यस्तो नहोस् । हाम्रो पहिलो सन्तान सुनाम हुने छ । सोमाजी जन्मेको घर सन्तानले भरियोस् । दोस्रो सन्तान मात्र कुलुड हुने छ ।”

प्रमोद हितैषी : “बालअधिकार हनन भएन र ? जबर्जस्ती मन परेको मान्छेको थर लेख्न लगाउँदा पछि उनीहरूले मन पराउँछन् भन्ने के छ ?”

दीपक : “प्रायः बच्चामा जे बानी पऱ्यो, त्यही कुरा मन पर्दै जान्छ । पछि उनीहरूले मन नपराउन पनि पाउँछन् । तर त्यहाँ माया र कर्तव्य दुवै भएपछि बच्चाले बिस्तारै बुझ्दै जान्छ । समाजलाई सुरुमा अनौठो लाग्ला । तर संस्कार बनिसकेपछि सहज लाग्ने छ ।”

प्रमोद हितैषी : “तपाईंको यो कदमलाई समाज, तपाईंको अभिभावकले मान्यता देलान् भन्ने विश्वास छ त ?”

दीपक : “अब, अ.ब, हुन त सुरुमा सबैले नै नयाँ कुरा अपनाउन हिचकिचाउँछन् नै । तरसमाजमा यसो पनि गर्न सकिन्छ है भनेर कन्भिन्स गर्दै लानुपर्छ । हामीले कुनै अपराध गरेको होइन । मानवीय हितका लागि हाम्रो संस्कारलाई विनिर्माण गर्दै लानुपर्छ भन्ने मान्यता हो । म पनि नयाँ काम गर्न रुचाउने मान्छे हुँ ।” (पृ.३००)

उपन्यासको अन्त्यमा सोमा र दीपकका दुई सन्तानमध्ये पहिलो सन्तानको नाम **साया** राखिएको छ भने थर सोमाको माइतीतर्फबाट **सोनाम** राखिएको छ । दोस्रो सन्तानको नाम **रूपक** राखिएको छ भने थर दीपकतर्फबाट **कुलुड** राखिएको छ । **सुनाम** आर्यमूलतिर र **कुलुड** आदिवासी मूलतिरबाट राखी अन्तर्जातीय विवाहको समर्थन गरिएको छ । उपन्यासको उपसंहार भागमा सुशान्तकी नातिनी सायाले आँगनमा रहेको हजुरबा वीरबहादुरको मूर्तिमा तर्पण दिएको देखाई छोरीले पनि वंश धान्न र कुलपितृ पुज्न सक्छन् भन्ने नारीवादी मान्यता स्थापित गरिएको छ ।

निष्कर्ष

छोरीलाई वंशाधिकार र सम्पत्तिबाट वञ्चित गर्ने सामाजिक परम्परा लैङ्गिक असमानता हो । समाजमा जे जति नियमहरू बनेका छन् ती सबै पितृसत्तात्मक छन् । वास्तवमा समाजले छोरा र छोरीमा विभेद गर्नु हुँदैन । सामाजिक न्यायका दृष्टिले छोरा र छोरी दुवैलाई सामाजिक अधिकार अपरिहार्य विषय हो । छोराले मात्र होइन, छोरीले पनि वंश धान्न सक्ने भएको हुँदा उनीहरूलाई पनि वंशाधिकार दिनुपर्छ भन्ने माग न्याय र समानताका दृष्टिले उचित माग हो । किराँत राई समुदाय मूल रूपमा नेपाली समाजको एक अभिन्न अङ्ग र समुन्नत समाज हो । चुलो दर्शनबाट निर्देशित यस जातिले मान्दै आएका सामाजिक परम्परा, मूल्यमान्यता, विवाह पद्धति, कुलपितृको पूजनविधि, जन्मसंस्कार, मृत्युसंस्कार आदि समुन्नत रहेको छ । राई संस्कृति मानव समुदायको सुसंस्कृत संस्कृति हो । यस संस्कृतिले समग्र मानव जातिलाई सभ्य रूपमा जोगाएर राखेको छ । छोरीलाई चुलोबाट निष्कासन गर्ने र वाग्दाता दिने परम्परा राई जातिमा प्रचलित विशेष संस्कार, संस्कृति हो । वर्तमान समयमा हिन्दू संस्कार, संस्कृतिको प्रभाव परे तापनि आफ्नो विशेष संस्कार, संस्कृतिका कारण किराँत राई समुदाय विशिष्ट रहेको छ । यद्यपि मानिआएको संस्कार, संस्कृतिले यदि छोरा र छोरीमा विभेद गर्दछ भने त्यो कुरा सामाजिक न्याय र समानताका दृष्टिकोणले अमान्य हुन्छ । राई संस्कृतिमा मात्र होइन, छोरा र छोरीमा विभेद गर्ने कुरा जुनसुकै संस्कृतिमा किन नहोस् त्यो अमान्य नै हुन्छ । राई संस्कृतिमा रहेको आस्था, विश्वास र परम्पराले अन्य समुदायका तुलनामा नारीलाई सम्मान गर्ने संस्कार रहिआए तापनि चुलाबाट निष्कासन गर्ने चलनले छोरा र छोरीमा विभेद भएको देखिन्छ । विवाह गरेर अर्काको घरमा गए तापनि माइतीको चुलोबाट निष्कासन गरिनु लैङ्गिक विभेद गरिएको अनुभूत हुन्छ । चुलो संस्कृति र वाग्दाता परम्परा मानव संस्कृतिका विशेष धरोहर भए तापनि छोरा र छोरीमा विभेद गर्ने कुरा लैङ्गिक चेतनाका दृष्टिले अमान्य हुन्छ । त्यसैले यस उपन्यासमा विवाह भन्ने कुरा केटा र केटीको मन्जुरीमा जुनसुकै जातमा पनि

हुन सक्ने हुनाले छोरीलाई चुलाबाट निष्कासन गर्ने र वंशाधिकारबाट वञ्चित गर्ने कुराको विरोध गरिएको छ । त्यसै गरी मक्किएको थाङ्ग्राले बोटबिरुवाको लहरा थाम्न नसकेभैं छोरीले घर थाम्न सक्दैनन् भन्ने भाष्यलाई सोमाले वंश धानेको देखाएर गलत प्रमाणित गरिएको छ । समग्रमा यस अध्ययनबाट किराँत राई जातिमा चुलो पुग्ने संस्कार र वाग्दाता परम्परा विशिष्ट र सभ्य सांस्कृतिक प्रथा भए तापनि छोरा र छोरीमा विभेद गर्ने कुरा सामाजिक न्यायका दृष्टिले अमान्य भएको हुँदा समतामूलक समाज निर्माणका लागि छोरीलाई पनि वंशाधिकार दिनुपर्छ भन्ने मान्यता स्थापित गरेको निष्कर्ष प्राप्त भएको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- चाम्लिङ, भोगीराज (२०७५), 'चाम्लिङ र चुला : प्रागुत्तिहासदेखि हालसम्म', किराँत र सुप्तुलुङ, ललितपुर : आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ।
- चाम्लिङ, राजुविक्रम (२०७१), किराँत चाम्लिङ राई समुदायअन्तर्गत मानसुडुछा (पाछा) समुदायको सामाजिक, सांस्कृतिक तथा आर्थिक अवस्था, काठमाडौँ : किराँत चाम्लिङ भाषा, संस्कृति उत्थान संघ ।
- त्रिपाठी, सुधा (सन् २०१२), नेपाली उपन्यासमा नारीवाद, काठमाडौँ : भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसनस ।
- त्रिपाठी, सुधा (२०६७), नारीवादको कठघरामा नेपाली साहित्य, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- पन्त, साधना (२०७८), समकालीन नेपाली नारी-आख्यानमा पहिचान र विद्रोह, काठमाडौँ : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- बाउडेन, पेटा र जेन मुमेरी (सन् २००९), अन्डरस्ट्यान्डिङ फेमिनिज्म, न्युदिल्ली : रावत पब्लिकेसनस ।
- राई, गडुलमान (२०६६), किराँत संस्कार, ललितपुर : आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ।
- राई, प्रगति (२०७९), थाङ्ग्रा, काठमाडौँ : फिनिक्स बुक्स ।
- राई, भूपाल र अन्य (सन् २०१०), किराँती सौन्दर्यशास्त्रको अवधारणा, काठमाडौँ : किराँत एकेडेमी नेपाल ।
- सोवाल्टर, एलेन (सन् १९८९), 'इन्ट्रोडक्सन', द न्यु फेमिनिस्ट क्रिटिसिज्म, सम्पा., भिरागो प्रेस ।